

INHOUDSOPGAVE
nummer 4|2017

GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING
IVMV online magazine

INTRO

1. Heidi de Mare en Wilbert Schreurs, 'Maalstroom van de geschiedenis. Inleiding op GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING'.

COLUMN

2. Joost Pollmann, 'Het vlot van de Lampedusa. Over de handzame verpakking van een crisis'. Met een beeldbijdrage waaruit blijkt dat *Het vlot van de Medusa* als icoon voor de vluchtelingenproblematiek wordt ingezet.
3. Heidi de Mare, '[CARNATY, of de moeilijkheid van vleeskleur](#)'.
4. Geerten Boogaard, 'Gelijk een vader in zijn huisgezin. Constitutionele interpretatie van oranje familieplaatjes'.

BESPIEGELING

5. Gabriël van den Brink, 'Groeten uit Portugal. De vroege opkomst van de morele *verbeelding*'.
6. Thomas van den Brink, 'The cartographic conception of a fiction? The problematic interpretation of old planning maps as historical sources'.

ESSAY

7. Merlijn Schoonenboom, 'Venus voor het volk. Waarom lang vergeten 19^e-eeuwse schilders weer bij de hedendaagse cultuur passen'.
8. Gabriël van den Brink en Heidi de Mare, 'Maatschappelijke verbeelding. Bouwstenen voor een historisch-analytische benadering'.
9. Gabriël van den Brink en Heidi de Mare, 'HIGH NOON. Exemplum in termen van ons theoretisch kader'.
10. Heidi de Mare, 'Melk, tabak en alcohol. Verschuivingen in de maatschappelijke verbeelding van gezondheid en ziekte in NL'.

REVIEW

11. Heidi de Mare, 'Tussen verledenverbeelding en ekphrasis. Twee cultuurhistorici over beeld en verbeelding'. Dubbelbespreking, P. Rietbergen (2015), *Clio's stiefzusters. Verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap* en D. Rijser (2016), *Een telkens nieuwe Oudheid. Of: Hoe Tiberius in New Jersey belandde*.
12. Leo van Bergen, 'Op je gezondheid. Boekbespreking'. René Kahn (2016), *Op je gezondheid? Over de effecten van alcohol*.
13. Tonie van Marle, 'Terug naar de *Groote Oorlog*. Boekbespreking'. Nanette Norris (ed.) (2015), *Great War Modernism. Artistic Response in the Context of War, 1914-1918*.

DOSSIER   **GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING**

een greep uit onze publicaties:

- Gabriël van den Brink (1990), 'Een andere pijp. Inleiding', bij G.J.M. van den Brink en W.Th.M. Frijhoff (red.), *De wevers en Vincent van Gogh*, Waanders uitgevers: 7-21 (**pdf**).
- Gabriël van de Brink (1994), 'Geschiedschrijving als geestelijke oefening. De Certeau en mijn ervaringen met historisch onderzoek' (**pdf**).
- Heidi de Mare (1997), '[De verbeelding onder vuur](#). Het realisme-debat der Nederlandse kunsthistorici', in: *Theoretische Geschiedenis*, vol. 24, no. 2: 113-137.
- Heidi de Mare (1999), '[Gedisciplineerd kijken. Van kunstgeschiedenis naar historisch formalisme](#)', in: *Kunstlicht*, Jubileumnummer, De toekomst van kunstgeschiedenis, vol. 20, no. 3-4: 14-20.
- Heidi de Mare (2000), '[Het huis, de Natuur en het vroegmoderne architectonisch kennissysteem van Simon Stevin](#)', in: J. De Jong

- et al. (eds.), *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 51: 34-59.
- Heidi de Mare (2003a), '[Hoofdstuk 1: Bronnen en methodologie](#)', in: idem, *Het huis en de regels van het denken. Een cultuurhistorisch onderzoek naar het werk van Simon Stevin, Jacob Cats en Pieter de Hooch* (cum laude dissertatie): 21-116.
  - Heidi de Mare (2003b), '[Hoofdstuk 5. Samenschatting, reflectie en speculatie](#)', in: idem, *Het huis en de regels van het denken* (cum laude dissertatie): 591-706.
  - Connie Veugen (2004), '[Here be the dragons](#). Voorgeschiedenis en ontstaan van adventure games', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, themanummer [Games & Geschiedenis](#), vol. 7, no. 2: 77-99.
  - Heidi de Mare (2005), '[Welsprekende waarschijnlijkheden](#). Het misplaatste moralisme in het Nederlandse documentairedebat naar aanleiding van FORD TRANSIT (2002)', in *E-view*: 1-82.
  - Leo van Bergen (2006), '[Holocaust is geen mening](#)', *de Volkskrant*, 4 oktober.
  - Heidi de Mare (2007a), '[Vroegmoderne verwantschap in woord en beeld. Het gebruik van Cats, De Hooch en Van Hoogstraten als historisch bronmateriaal](#)', in: P. Stokvis (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Bronnen en benaderingen*. Amsterdam SUN/Boom/OU: 299-345.
  - Heidi de Mare (2007b), '[Johannes Vermeer: migratie van een icoon](#)', in: J. Van Eijnatten et al. (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff*, Amsterdam Bert Bakker: 198-214. **Translation:** '[Johannes Vermeer: migration of an icon](#)'.
  - Wilbert Schreurs (2008), 'Huisje, boompje, beestje. Hoe denken reclamemakers zelf over hun "genderstereotiepe" reclame? Zouden ze het een volgende keer anders doen?', in: *Adformatie* 41, 9 oktober: 46-49 ([pdf](#)).
  - Olaf Tans (2009), 'De fictie van de constitutie. Over de maatschappelijke functie van ontwerp-denken', in: *Recht der Werkelijkheid*, vol. 30, no. 1: 12-26 ([pdf](#)).
  - Heidi de Mare (2009), '[Ars sine scientia nihil est. De kunst van interdisciplinair onderzoek](#)', in: *Kunstlicht*, Jubileumnummer Kunstgeschiedenis & Interdisciplinariteit, vol. 30, no. 3-4: 90-99. **Translation:** [Ars Sine Scientia Nihil Est. The Art of Interdisciplinary Research](#)'.
  - Leo van Bergen (2009), '[Medische Polemologie en Ideologie: drijfveren en oogkleppen](#)', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, September: 173-179.
  - Leo van Bergen (2010a), '[De geschiedenis herhaalt zich \(niet\)](#). Een gedachtegang over pandemiebestrijding, wetenschappelijke waarheid en maatschappelijke beeldvorming', *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, no. 63 (september): 145-148.
  - Leo van Bergen (2010b), '[Vrije mening is schot uit de heup](#)', *de Volkskrant*, 26 oktober.
  - Leo van Bergen, Heidi de Mare and Frans J. Meijman (2010), '[From Goya to Afghanistan](#). An essay on the ratio and ethics of medical war pictures', in: *Medicine, Conflict & Survival*, vol. 26, no. 2: 124-144.
  - Gawie Keyser en Heidi de Mare (2010), '[De lakmoesproef van de moderne beschaving. Goed en Kwaad in virusfilms](#)', in: A. Oderwald et al. (red.), *Besmet* (Literatuur & geneeskunde, De Tijdstroom Utrecht): 99-108.
  - Leo van Bergen (2011), '[De snelle opkomst en gestage ondergang van het vak medische geschiedenis aan de Vrije Universiteit](#)'.
  - Heidi de Mare (2012), '[Vindplaats van het huiselijk leven. Het kamergezicht in de Hollandse Gouden eeuw](#)', in: *Historisch Tijdschrift*

Holland, no. 3: 110-118.

- Heidi de Mare (2013), '[Hoe de historische verbeelding maatschappelijk vorm krijgt](#)'. Bespreking M. Kleppe (2013), *Canonieke icoonfoto's. De rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving*, in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, Jrg. 16, no. 2: 77-80.
- Connie Veugen (2014), '[Using Games to Mediate History](#)', in: L. Egberts and K. Bosma (eds.), *Companion to European Heritage Revivals*: 97-111.
- Heidi de Mare (2014), '[Beeldopvattingen in Nederland. Een kleine genealogie van het Europese beeldbegrip](#)' [kader 1], in: *IVMV online magazine 2014* | 2 [HET BEELD VAN MOSLIMS IN NL](#).
- Heidi de Mare (2015a), '[Waar is de verbeelding gebleven?](#)', in: M. van Hulst & Th. Jansen (red.) (2015), *Onder de motorkap van de modernisering. Essays voor Gabriël van den Brink*: 183-191. CHECK
- Heidi de Mare (2015b), '[Nadenken over het beeld](#)'. Bespreking Joan B. Vert (2014), *De kunst van het afbeelden. Een overzicht van de visuele taal*, in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*.
- Heidi de Mare (2016), Book review [H. Bredekamp et al. \(eds.\) \(2015\), The Technical Image. A History of Styles in Scientific Imagery](#), in: *Journal of Design History*, vol. 29, no. 1: 93-95.
- Heidi de Mare en Sterre Sprenger van *De Correspondent* (2016), Een gedachtewisseling ([pdf](#)).
- Heidi de Mare (2017), 'Gezelschapspel of monsterverbond? Herkomst en rol van het romantisch-moderne kunstbegrip', dubbelbespreking A. Heumakers (2015), *De esthetische revolutie. Hoe Verlichting en Romantiek de Kunst uitvonden* en P.J. Steenhuis en R. Gude (2015), *Door het beeld, door het woord* (2015) in: [Tijdschrift voor Mediageschiedenis](#), no. 1.

GROETEN UIT PORTUGAL

Is de morele gevoeligheid product van het opkomende protestantisme in de vroegmoderne tijd? Gereformeerden geloven dat graag, maar een blik op de geschiedenis van onze Europese zuiderburen zet aan het denken.

De vroege opkomst van de morele verbeelding

[Gabriël van den Brink](#), Leiden 16 augustus 2016

Zowel de filosoof Hegel als de socioloog Weber waren sterk geneigd om het toegenomen morele besef in de vroegmoderne tijd als de vrucht van het Protestantisme te zien. De religieuze vernieuwing door Luther, Calvijn en andere hervormers zou de grondslag hebben gevormd voor zaken die kenmerkend zijn voor de moderne moraliteit, zoals de waarde van het individuele geweten, het cultiveren van innerlijkheid, een voorkeur voor sobere ernst en vooral het primaat van de taal of de tekst als het register waarin zich de morele verbeelding ontplooit. Deze zienswijze klinkt ook door in de gesprekken die we het afgelopen jaar binnen het centrum Ethos aan de Vrije Universiteit hebben gehad. Een recent bezoek aan Portugal inspireert mij echter om die zienswijze van een complement te voorzien. Ik formuleer daartoe een aantal indrukken die ik opdeed tijdens ons bezoek aan het *Museu da Misericórdia do Porto*, een befaamde kerk uit de 15^e eeuw die zich in het centrum van de havenstad Porto bevindt en een grote verzameling religieuze kunst telt.

Wie een bezoek aan het *Museu da Misericórdia* brengt, maakt kennis met een geschiedenis van 500 jaar die ons laat zien hoe het christelijk streven naar barmhartigheid in een stedelijk samenleving gepraktiseerd werd. Het normatieve uitgangspunt waren de werken van barmhartigheid zoals de kerk die van oudsher omschreef. Zij maakte een onderscheid tussen zeven lichamelijke en zeven geestelijke werken. Bij de eerste groep stonden materiële en bij de tweede geestelijke behoeften voorop. Voorbeelden waren het voeden van de hongerigen, het kleden van de naakten en het bieden van onderdak aan zwervende medemensen. Voorbeelden van geestelijke hulp waren het troosten van de bedroefden, het onderwijzen van de onwetenden en het vergeven van hen die een fout hebben gemaakt. Het beoefenen van deze deugden had in de christelijke traditie een dubbel doel. Enerzijds kon de gelovige op die manier zijn of haar eigen zielenheil veilig stellen, anderzijds kon men op die manier laten zien dat men het gebod tot naastenliefde serieus nam. Hoewel deze dubbele motivatie bij de *Misericórdia do Porto* tot in het recente verleden is blijven bestaan, traden er bij de vormgeving van deze taken uiteraard grote veranderingen op. Dat werd onder meer duidelijk door de organisatorische uitbouw ervan. Terwijl het begin zestiende eeuw nog om een enkele instituut ging, nam de specialisatie gaandeweg toe met als gevolg dat er vandaag de dag diverse instellingen zijn die zich toeleggen op specifieke zorgtaken zoals het onderwijs aan doven, medische verzorging van zieken, onderkomens voor dak- en thuislozen of instellingen waar men op basis van de moderne psychiatrie hulp biedt aan medemensen.

Overigens is deze geschiedenis beslist niet uniek zoals een blik op de voorgeschiedenis van de verzorgingsstaat leert. In tal van andere landen vinden we een vergelijkbare overgang van christelijk gemotiveerde armenzorg naar moderne zorginstellingen. Dat geldt eveneens voor de sociologische dimensie van het geheel. De tentoonstelling maakt duidelijk op welke groepen de barmhartigheid was gericht en door wie ze gepraktiseerd werd. Het was vooral de maatschappelijke bovenlaag die zich voor de behoeftigen en armen diende in te zetten. Bij de

samenstelling van het bestuur hield men vaste verhoudingen aan zodat het beoefenen van barmhartigheid niet alleen een zaak van de adel maar ook van de stedelijke burgerij werd. Zij konden zich op deze wijze bekwamen in de bijzondere morele dialectiek die het christendom altijd heeft gekend en die een omkering van de bestaande verhoudingen vraagt. Zo werd aan de rijken geleerd dat hun geestelijk heil afhankelijk was van de bereidheid om zich voor de armen in te zetten. Blijkens de vele giften die het werk van de *Misericórdia do Porto* mogelijk maakten zoals legaten en testamenten zijn velen dit tot ver in de negentiende eeuw blijven doen. Maar ook dit deed zich in andere regionen van het Europese continent voor.

Afbeelding 1
Museu da Misericórdia do Porto

Afbeelding 2
Museu da Misericórdia do Porto

Afbeelding 3
Museu da Misericórdia do Porto

Wat mij in de geschiedenis van deze Portugese instelling vooral boeide was de rol van morele verbeelding in dat verband. Het museum legde in de loop der eeuwen een grote verzameling schilderijen, portretten, banieren en standbeelden aan die bij uiteenlopende gelegenheden werden

gebruikt. Daaronder natuurlijk portretten van de rijke stedelingen die de organisatie hebben gesteund en van bestuurders die haar hebben geleid. De collectie bevat echter ook opvallend veel beelden die betrekking hebben op het lijden van Christus en op het medelijden dat zo werd gemobiliseerd. Deze beelden zullen meerdere functies hebben gehad maar een belangrijke was dat gewone gelovigen zo konden leren hoe medelijden in zijn werk gaat. Schilderijen en andere afbeeldingen lieten letterlijk zien wat marteling, pijn of sterven met een mens doet en welke lichamelijke reacties dat oproept bij degenen die er getuige van zijn. Het oerbeeld in deze is uiteraard de piëta, waarbij een gestorven Christus in de armen van de Moeders Gods ligt (**afbeelding 1**). Andere beelden doen voor hoe men zich tot de hemel kan wenden voor een verzoek of hoe men kan bidden om troost (**afbeelding 2 en 3**). Dat soort beelden laten de gelovigen zien wat verdriet en troost of lijden en barmhartigheid is. Ze bieden een vorm van aanschouwelijk onderwijs dat zijn effect niet zal hebben gemist in een tijd dat het merendeel van de gelovigen nog analfabeet was. Juist door de morele verbeelding op een zichtbare wijze te mobiliseren kon de overgang van woorden naar daden of van geloof naar praktisch handelen worden gemaakt.

Afbeelding 4
Igreja dos Carmelitas (hoofdaltaar)

Afbeelding 5
Igreja dos Carmelitas (zij-altaren)

Afbeelding 6
Igreja dos Carmelitas (detail zij-altaar)

Nu staat deze visuele verbeelding van het *Museu da Misericórdia* niet op zichzelf. Dat blijkt als men een aantal kerken uit het vroegmoderne Porto bezoekt. Ik vermeld hier een bezoek dat we aan de befaamde *Igreja dos Carmelitas* hebben gebracht, een gebouw dat alle kenmerken vertoont van de zogeheten Barok. Het meest opvallende daarin zijn de verschillende zijaltaren die niet alleen beelden van Christus, Maria of specifieke heiligen bevatten maar ook tal van ornamenten, bijfiguren, symbolische verwijzingen, bloemen, gebeden, attributen, kaarsen et cetera. (**afbeelding 4, 5 en 6**). Er is veelvuldig gebruikt gemaakt van bladgoud en kleur waardoor het geheel enige gelijkenis toont met de heiligdommen die men in Azië vindt. Ook op deze taferelen is het lijden van Christus en het medelijden van Maria veelvuldig te zien. Er is veel aandacht besteed aan de visuele uitbeelding van alles wat morele gevoelens oproept. Christus hangt niet alleen aan het kruis, er stroomt ook

heel wat bloed uit zijn lijf, de knieën zijn geschonden, de doornenkroon dringt zich diep in het vlet cetera. De smarten die Maria moet lijden bij het zien van haar zoon blijken niet alleen uit haar bedroefde gelaat maar worden mede gesymboliseerd doordat haar hart met een zwaard is doorboord. In bepaalde gevallen – zoals bij een altaar dat naast het hoofdaltaar in de *Igreja de Santo Antonio* staat – zijn er zelfs zeven messen in haar lichaam gezet (**afbeelding 7, 8 en 9**). Uiteraard beperkt deze verbeelding zich niet tot de hoofdfiguren van het lijdensverhaal. Er zijn eveneens altaren waar we de marteldood van bepaalde heiligen zien terwijl er evengoed plaatsen in de kerk zijn waar de glorieuze overwinning op de dood en het lijden uitgebeeld wordt. De gelovige die in deze kerken naar de mis gaat, is als het ware van alle kanten omgeven door beelden die hem wijzen op de implicaties van het geloof. Doordat zowel het lijden van Christus als het verdriet van de omstanders op een levendige wijze voorgesteld wordt, kan de gelovige zich deze beelden eigen maken waardoor een vorm van morele gevoeligheid tot ontwikkeling komt die tot dat moment alleen voor een elite van geestelijken of kloosterlingen weggelegd was.

Afbeelding 7
Igreja de Santo Antonio: hoofdaltaar en zij-altaar

Afbeelding 8

Afbeelding 9a en 9b
Igreja de Santo Antonio (details zij-altaar)

In feite tonen deze beelden de erfenis van het beschavingsoffensief dat de katholieke kerk vanaf de zestiende eeuw en in reactie op de Reformatie heeft doorgevoerd. Normatief gezien richtte dat offensief zich op dezelfde set van waarden die in Noord Europa aan het protestantisme was gelieerd. Centraal stond een sterkere identificatie met het lijden van Christus en eigen verantwoordelijkheid in morele aangelegenheden. Maar voor de rest sloeg het katholicisme een weg in die zich op drie punten van de protestantse weg onderscheidt. Het meest opvallende is dat deze katholieke cultuur zich bij voorkeur bedient van het beeld. Uiteraard spelen verhalen en teksten bij de eredienst een belangrijke rol maar ze zijn niet het enige en wellicht ook niet het voornaamste voertuig van het geloof. Bovendien worden deze beelden

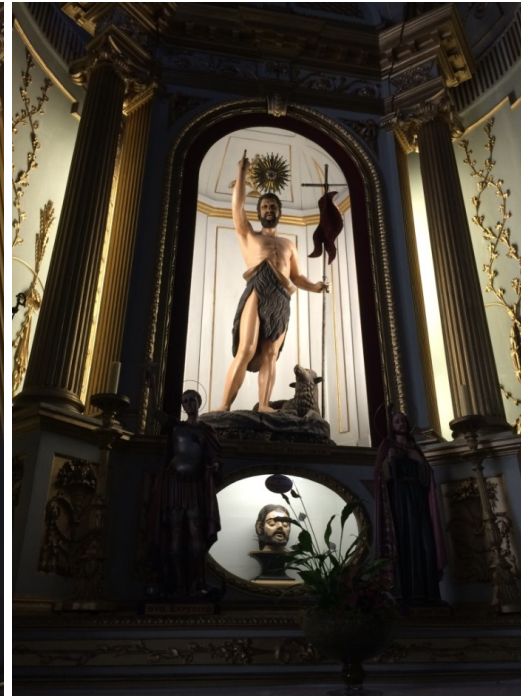
op een plastische wijze gebruikt. Het gaat om gezichtsuitdrukkingen, gebaren en houdingen die men als gelovige kan nadoen ook als men de theologische achtergronden ervan niet volledig doorgrondt. Ten tweede valt op dat de katholieke kerk een zeker polytheïsme handhaaft. Men gelooft uiteraard aan het bestaan van een God maar intussen blijkt het goddelijke in meerdere gedaanten aanwezig te zijn: Vader, Zoon en Heilige Geest. Verder is er de Maagd Maria die een semi-goddelijke status geniet en waarvan de verering in Portugal tot op de dag van vandaag zeer populair is. Ten slotte is er een hele reeks Heiligen die elk op een eigen manier bemiddelen tussen sacrale en de profane sfeer (**afbeelding 10, 11 en 12**). Dat alles staat haaks op het protestantse geloof dat elke bemiddeling van de hand wees en elke tussenpersoon (heilige, priester) als een verleiding tot bijgeloof zag. Ten derde ontwikkelde het katholicisme een andere vormentaal die niet zonder reden Barok wordt genoemd. Ze toont een overdaad aan figuren, ornamenten, kleuren, beeltenissen, heilige voorwerpen en rituele praktijken die met de sobere leegte van het protestantse interieur contrasteert (**afbeelding 13, 14 en 15**). Zo vertegenwoordigt deze Zuid Europese cultuur van de achttiende eeuw een veelzeggend contrapunt van het Protestantisme dat in Noord Europa tot ontwikkeling kwam: beeld versus tekst, polytheïsme versus monotheïsme, overdaad versus zuinigheid, zichtbaarheid versus innerlijkheid.

Afbeelding 10
Igreja de Santo Antonio (zij-altaar)

Afbeelding 11
Igreja de Santo Antonio (zij-altaar)

Afbeelding 12
Igreja de Santo Antonio (zij-altaar)

Toch richtte ook deze cultuur zich op het bevorderen van deugden die men in Noordwest Europa zo graag aan het Protestantisme toeschrijft. De bloei van een morele verbeelding, de individuele gewetensvorming, de cultuur van het medelijden en de bereidheid om iets aan de noden van arme medemensen te doen – aan dat alles werd ook in analfabete landen als Portugal en Spanje gewerkt. Het illustreert dat de impact van ruimtelijke verschillen soms wordt overschat. Volgens mij vallen die verschillen tussen Noord en Zuid Europa wel mee als men naar de normatieve strekking van het vroegmoderne beschavingsoffensief kijkt. Wellicht zijn temporele verschillen veel belangrijker dan de ruimtelijke. In elk geval is het opvallend dat er maar een klein tijdsverschil is tussen het moment waarop Johan Sebastiaan Bach in Duitsland zijn *Matthäuspassion* componeerde (1727), het moment waarop men in Porto de *Igreja dos Carmelitas* begon te bouwen (1756) en het moment dat Adam Smith in Schotland zijn *Theory of Moral Sentiments* schreef (1759). Zelf ben ik geneigd om deze werken te zien als het product van een nieuwe gevoeligheid die in de achttiende eeuw begint te ontstaan. Hoewel die gevoeligheid in meerdere vormen tot uitdrukking komt (muziek, beelden en tekst) gaat het om eenzelfde geest. Mijn conclusie zou zijn dat Noordelingen niet te snel moeten denken dat het geloof uitsluitend via de taal werkzaam is.

Afbeelding 13
Igreja dos Carmelitas (zij-altaar)

Afbeelding 14
Igreja dos Carmelitas (zij-altaar)

Afbeelding 15
Igreja de Santo Antonio (zij-altaar)